

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿԻ

Մ Ա Ր Մ Ն Ո Յ Ն Հ Ա Ր Ց Ը

Ա. Այս հարցի կարեւորութիւնը. — Բարեկամ ձայն մը կը հրաւիրէ զիս լսել տալու «Բաղմալէպ»-ի վրայ իմ ալ խօսքս այս հարցի շուրջ, քանի որ անով ի պաշտօնէ զբաղելու առիթն ունեցած եմ 1922-1923ին Առաքելական Դատաստանի դործը վարելով Պոլսոյ մէջ իբրեւ Առաք. Փոխանորդ այդ դատին: Այս առուր զիս հրաւիրողն⁽¹⁾ Դինքն իր կարգին ընդունելով այն ատեն իմ հրաւէսս գրած ու հրատարակած է 1923ին «Յայտնութիւն Նշխարաց եւ վկայարանութիւն Եր. Տն. Կոմիտասայ» հետեւաբար փոխադարձ ըլլալու էր պատասխանը իմ կողմանէս:

Եւ հարցը ինքը ունի պատմական ու կրօնական մեծ արժէք այսօր, երբ արդէն 1929էն ի վեր նոյն Նահատակը դասուած ըլլալով Տիեզերական Եկեղեցւոյ կողմանէ Երանելիներու շարքին մէջ, իրաւունք ունի պաշտամունքի նաեւ իր նուիրական Նշխարներու հանդէպ: Եւ այդ իրաւունքը պաշտամունքի այնքան աւելի արդար է որքան յարատեւ եղած է Նահատակութեան թուականէն ի վեր եւ ընդհանուր նոյնիսկ ոչ քրիստոնեաներու կողմանէ, յարգանքը անոր թափուր կարծուած շիրմին հանդէպ, ուր աւանդական եղած էր ուխտի երթալ հանդիսիւ եւ առանձնաբար: Հետեւանքն էր այդ աշխարհամբաւ Նահատակութեան, որով իր ժամանակի Նշանաւոր Արանց շարքին մէջ գրուած էր Եր. Կոմիտաս Քհնյ. եւ ծանօթացած Արեւմուտքի ալ իբրեւ Ախոյեան քրիստոնէական հաւատքի եւ քաջարի Նահատակ Հայ. Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ:

Արդարեւ Տէր Կոմիտաս Քհնյ. եղած է ճշմարիտ Նահատակ իր ուղղափառ հատուկէն համար. Եկեղեցւոյ Գերագոյն

վճիռէն վերջ ոչ մէկ տարակոյս չի մնար անոր մասին: Բայց եթէ Նահատակութեան դրդիչ ու կերպական պատճառը եղած է յատկապէս իր ցմահ հաւատարմութիւնը կաթողիկէ դաւանանքին, ոչ նուազ պատմական է թէ Նահատակող սուրբի վճռական հարուածը եղած է անոր յօժարանուէր պարանոցին վրայ երբ մերժած է նա Իսլամութիւնը, որուն յորդորած էր դահիճը երեք անգամ, ինչպէս կը պահանջէր Մահմետական օրէնքը:

Այս տեսակէտով մեր Ազգայիններն ալ անխտրաբար Նահատակ կը նկատեն զՏէր Կոմիտաս Քհնյ.: Բաւէ այս մասին մէջ բերել Օրմանեանի տեսակէտը իր Ազգապատմէն (1888-1889). «Կոմիտասի առաջարկուեցաւ կրօնափոխութեամբ կեանքը ազատել. սակայն նա իւր հայրենական հաւատքին վրայ հաստատուն, արիասիրտ անձի մը զգացմամբ տոգորեալ, յանձն չառաւ քրիստոնէական հաւատոյ ուրացութեամբ ապրիլ, եւ յօժարակամ դրաւ գրելու զահիճի սուրբի ներքեւ... Կոմիտաս Քահանային Նահատակութիւնը հռոմէական կը սիրեն ուղղակի կաթողիկէ դաւանութեան համար մարտիրոսութիւն մկատել, մինչ ՊԱՐՁԱՊԷՍ ԻՍԼԱՄՈՒԹԻԻՆԸ ՄԵՐԺԵԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ տեղի ունեցած է, նման այն ամէն նահատակութիւններուն, զորս պատմութեան կարգին յիշատակեցին շարունակաբար»:

Այսպէս թէ այնպէս ուրեմն այսօր ըլլալ Տիեզերական Եկեղեցւոյ առջեւ պաշտօնապէս, ըլլալ Հայութեան համար ի մասնաւորի, Տէր Կոմիտաս Քհնյ. Քէօմիլըճեան՝ ճշմարիտ Նահատակ մ'է, հետեւա-

(1) Հայր վարդան վ. Հացունի:

բար արժանապէս դասուած է Երանելիներու շարքին մէջ, ուստի եւ անոր ոսկորտին յարգանքի արժանի Նշխարներ են քրիստոնեայ աշխարհի համար:

Լրացնելու համար նախարան այս խորհրդածութիւնս ներուր ինձ մէջ բերել ինչ որ այս մասին կը գրէի նոյն Նահատակի Երանացուցման առթիւ (Բանախօս. Տպ. Վենետիկ 1929): «Ազգային վերջին աղետի միջոցին, ինչպէս ուրիշ մտաւորականներ, նոյնպէս յաւէտ ողբալի մեր հանճարեղ երաժշտադէպ Կոմիտաս Վարդապետն ալ, թէ ոչ կեանքը՝ կորսնցուց սակայն իր տաղանդին կայծը, որով կը խոստանար անկա հայ երգին մէջ յաւերժացնել Հայ կենսունակութիւնը: Այդ առթիւ Պոլսոյ Հայ թերթերէն մին, Վարդապետին աքսորէն վերադարձին, զրուատիչ մէկ կենսագրութիւնը ընելով, կը գիտէր որ սա Քէօմիլըճեան Կոմիտաս Քահանայի Նահատակութեան վերջ առաջինն եղած էր այդ անունը կրելու ոչ-կաթողիկէ Հայոց մէջ. եւ այսպէս վերցուած էր Ազգին մէջէն անախորժ նախապաշարում մը՝ իր մէկ կարեւոր հատուածին դէմ: — Բառացի չէ այս մէջըրեւմս, իմաստն է այն յօդուածին, զոր չեմ կրցած պահել թղթի վրայ, բայց հոգւոյս, սրտիս տախտակին վրայ փորագրած եմ զայն, ու այդ սրտէն է որ Ձեզ կը կարգամ, Պատուական Ազգայիններ, որ ուղեցիք մեզ հետ Քէօմիլըճեան Կոմիտասի յիշատակին շուրջ համախմբուել հոս⁽¹⁾, երբ նա Ընդհանրական Եկեղեցւոյ վճիռով խորաններու պատուոյն կը բարձրանայ, եւ ուղեցիք ցուցնել այսպէս թէ համօրէն Ազգը իւր Նահատակին շուրջ իր գիրքն ունի: — Ազգի մը արեան բաժանորդ հատուածները նոյն արեան զօհի մասնակցելէ վերջ, այդ երբեմնի պառակտիչ նախապաշարումները սրբադրած ըլլալու են այլեւս: Եւ սրբադրուած ըսելու է Երանելւոյն Կոմիտասի մասին, անոր անունը օրհնութեամբ կը լսուի այլեւս ամէն ազգայնոյ սրտի եւ գրչի բերնէն: Ամենուն տեղ բաւական սեպուի յարգելի ու ինձ բարեկամ Ազգայնոյ մը վկայութիւնը:

Տօքթոր Վահրամ Թորգոմեան, 1913ին հրատարակած է Երեմիա Զէլէպի Քէօմիլըճեանի «Սպամպոյն Պատմութիւն»ը, որուն ծանօթութեան մէջ կը գրէ. «Բովս եղած ձեռագիրը, չէ Երեմիա Զէլէպի իսկական շարադրածը, իմ ունեցածս ընդօրինակութիւն մըն է, այսու համար ոչ նուազ ԹԱՆԻ ընդօրինակութիւն մը ըստ իս, որովհետեւ անոր գրիչն է Երեմիայի կրտսեր եղբայրը, Տէր Կոմիտաս Քէօմիլըճեան, ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿ (Էջ 133), 1697ին է որ Տէր Կոմիտաս կ'ընդօրինակէ իւր հարազատին այս երկասիրութիւնը, ինչպէս յայտնի է, նա իւր իսկ մատենով դրոշմած է, իւր իսկ հատիկ հատիկ գիրովն արձանագրած յիշատակարանով... (Էջ 133-134). ԹԱՆԻԱԳԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐՈՎ ԿՐԿՆԱՊԷՍ ԵՒ ԵՒԱՊԱՏԻԿ ՅԱՐԳԻ, հագուագիւտ ձեռագիր մըն է ուրեմն ունեցածս: Ստամպոյն Պատմութիւնը, ո'չ միայն տաղանդաւոր հայ մտքի մը ծնունդն է չֆնաղ, այլ եւ անմահանուն Հայ Քահանայի մը ձեռագիրը, անոր նուիրական մէկ սեպիականութիւնը, զոր բախտն ունիմ ժառանգելու» (Էջ 135) — «Քէօմիլըճի Օղլու Երեմիա Զէլէպին, եղբայրն Տէր Կոմիտասի, հանգեաւ Ռձեհի (1695)ին եւ այդպէս գոնէ գերազանցապէս բարեբախտ գտնուած է չտեսնելով այն սոսկալի ու անարդար մահը, նահատակութիւնը որ վիճակեցաւ իր կրտսեր եղբոր ՍՐԲԱՆՈՒԷՐ, ՍՐԲԱԿՐՕՆ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ» (Էջ 189-190): — Աշխարհական եւ ոչ — կաթողիկէ Ազգայնոյ մը բերնէն այս օրհնէնքը գովարանական, զոր կու տայ նա Պատմութիւնը ուսումնասիրելէ վերջ, կը հաստատէ վերը ակնարկուած թերթին բաժըր. Տէր Կոմիտասի շուրջ այլ եւս Ազգին ամէն հատուածներուն մէջ խաղառ սրբադրուած ըլլալու է նախապաշարումը: ԱԶԳԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿԸ, ԱԶԳԻՆ ԵՐԱՆԵԼԻՆ Է ԱՅՆ»:

Այսպէս կը գրէինք 1929ին, այսօր կ'ա-

(1) Յիշուեան Հայրերու Պէյրութի Համալսարանի հանդիսարանին մէջ. 23 Յունիս 1929:

ւելցնենք որ եթէ ձեռագիր մը միայն, քանկագին, յարգի, հազուագիւտ է աղ-
գայնոյ մը համար, որովհետեւ Տէր Կո-
միտաս Քէօմիւրեան մեծամուն Աւագ
Քահանայի, Նահատակի, անմահանուն
Հայ Քահանայի մը ձեռակերտը, անոր
նուիրական մէկ սեփականութիւնը եղած
է, անոր մատնեցողը դրոշմուած է իր իսկ
հատիկ հատիկ գրովն, ի՞նչքան աւելի
յարգի, արժէքաւոր նկատուելու է յաջ
Աղգայիններու ալ առհասարակ, նոյն Նա-
հատակի Ոսկրոտին, բուն իսկ այն մատ-
ները, որոնք գրչագրած են, ձեռքերը՝ որ
բռնած ու թերթատած են այդ ձեռակեր-
տը, ակնողիք ու ծնօտը՝ որոնք հեղած
ու կարդացած են զայն: Չենք տարակու-
սիր ուրեմն որ այսօր ալ ամէն աղգայնոց
համար պատմական ու կրօնական մեծ ար-
ժէք ունենալու է Երանելոյն Ոսկրոտին,
նուիրական նշխարներու հարցը, որուն
հիմնաւոր լուսարանութիւն մը՝ պահանջն
է նաեւ պատմութեան:

Այդ է որ պիտի ջանանք ներկայացնել
«Բաղմալէպ» ընթերցողներուն:

Ինչպէս սակայն ակնարկեցինք, Եր. Կո-
միտասի նշխարներու հետազոտութիւնը
անոր շիրմի կանոնական քննութեամբ՝ Ա-
ռաք. Դատաստանի կարեւոր գործերէն
մէկն եղաւ: Ինչ տրուած հրահանգներու
համաձայն պարտաւոր էի բանալ շիրմը
եւ ստուգել թէ հո՞ն էր տակաւին մարմինը
եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ: Այդ գործո-
ղութեամբ է որ ի յայտ եկաւ ծանօթ
կմախքը անոր գերեզմանին մէջ՝ որ թա-
փուր կը կարծուէր մինչեւ այն օր առհա-
սարակ: Հետեւաբար նիւթէ դուրս շեղում
մը պիտի չըլլայ աչքի առջեւ ունենալ հա-
մառօտ ծանօթութիւն մը Երանացոյցման
համար կատարուած դատաստանական
գործերու ընթացքին որ ընդհակառակն
լոյս պիտի տայ առաջադրուած հարցին:

Բ. Նահատակութեան շուրջ եւ երանա-
ցուցման համար բնական ձեռնարկներ ու
դատաստանական գործեր. —

Հազիւ նահատակուած էր Տէր Կոմի-

տաս, ֆրանսական Դեսպանը Ֆէրիոլ, նոյն
օրը՝ 5 Նոյ. 1707-ին, կը գրէ Կղեմէս ԺԱ.
Ս. Քահանայապետին տեղեկագրելով ե-
ղածը եւ իր ըրածները՝ ի պաշտպանու-
թիւն կաթողիկէներու, ինչպէս նաեւ ա-
ղատելու համար զՏէր Կոմիտաս, հակա-
ռակ իր ամէն ջանքերուն դո՛ւ գացած էր
սուտ ամբաստանութիւններու ու հետե-
ւաբար անիրաւ դատաւարութեան եւ ե-
ղած էր ճշմարիտ մարտիրոս մը իր կաթո-
ղիկէ հաւատքին համար: 1708-ի Փետրը-
րուար 18-ին Կղեմէս ԺԱ. կը պատասխանէ
Ֆէրիոլի՝ խնդրելով անկէ որ ձեռնառու ըլ-
լայ նաեւ անյաղթ Քահանայի վարքին եւ
մարտիրոսութեան մասին կատարուելիք
քննութեան: Այդ նպատակաւ Հաւատոյ
Տարածման Ս. Ժողովը եւս հրահանգներ
տուած է ժամանակի Լատին Եպիսկոպո-
սին՝ Մոնս. Կալլանի, որ Առաք. փոխա-
նորդ էր Կ. Պոլսոյ և կ'ըսուէր նաեւ Պատր.
փոխանորդ Լատիններու համար:

Այդ առաջին քննութիւնը, որ Թեմական
Դատաստանի (Procès Ordinaire) գործը
պիտի ըլլար, տեղի ունեցած է, գուցէ
հոգիներու եւ կրքերու գրգռութեան այդ
չըջանին Մոնս. Կալլանի խոհեմազոյն սե-
պած է ձեռնպահ մնալ այդ առաջարկուած
գործէն, մանաւանդ իր ու Ֆէրիոլի մէջ
այդ մասին քաջքուք մ'ալ կրնայ արդելք
յարուցած ըլլալ, ինչպէս կը հասկցուի
այն պահուն փոխադարձուած թղթակցու-
թիւններէն: Ֆէրիոլ Կղեմէս ԺԱ. ի յանձ-
նարարութենէն վերջ կը կարծէր թէ իրեն
կ'իյնար վարել այդ դատական գործը,
մինչդեռ զուտ Եկեղեցական Ատեանի վե-
րաբերելով՝ Տարածման Հաւատոյ հրա-
հանգներուն համաձայն Եպիսկոպոսին ի-
րաւասութենէն կախում ունեցող գործ
մէջ, հետեւաբար վարելու էր Մոնս. Կալ-
լանի: Ֆէրիոլ զժամակաւ կ'երեւի Եպիս-
կոպոսին տրուած նախապատուութեան⁽¹⁾:
Այսպէս անհետեւանք մնացած է Սուրբ

(1) Ֆէրիոլ Կարտ. La Tremoille այսպէս կը
յայտնէ իր գիտօրութիւնը. J'ai été surpris que le
Pape m'ayant invité de faire des recherches de la
vie et de la mort de Gomidas et que Votre Eminence

Աթոռի փափաքած Ատեանական առաջին
Դործը: 1708 Մարտ 10-ին Տարածման Հա-
ւատոյ Ս. Ժողովը կրկին կը գրէ նոյն Ե-
պիսկոպոսին դարմանք յայտնելով որ ան-
տարբեր մնացած էր այդպիսի ակնաւոր
դէպքի մը մասին ու կը յանձնարարէ դար-
ձեալ կաղմել Տեղեկատու Ատեան (Proces-
sus Informatorius) եւ հաւաքել մարտիրո-
սութեան ամէն կարելի փաստեր: Զի դիտ-
ցուի թէ Մոնս. Կալլանի ձեռքի տակէն
եւ առանց Ատեանական ձեւակերպութեանց
(extrajudicialiter) կատարած ըլլայ ուղ-
ուած քննութիւնը: Հ. Ռիոնտէլ կը կարծէ
թէ բան մ'ըրած չէ նա⁽¹⁾: Ասկէ վերջ
1710-ին Հռոմ հանդիպած ըլլալով Պոլ-
սեցի Ժորժ Բոյիքալա յոյն բժիշկ մը, որ
ակնաւորեալ վկայ եղած է Եր. Կոմիտասի
կալանաւորման եւ մահուան, կը կաղմուի
Տեղեկատու Ատեան մը Հռոմի Փոխանոր-
դարանին մէջ եւ անոր առջեւ հարցաքնն-
ութեան կ'ենթարկուի վերոյիշեալ անձը,
որուն տուած վկայութիւնը առաջին Ատե-
նական գործը կրնայ նկատուիլ եւ կը
զրուի Պոլսէն հասած բաղմաթիւ վաւերա-
թողութեան մէջ: Ասկէ վերջ կը լռէ դա-
տաստանը մինչեւ 1776. պատեհ զիմում-
ներ կ'ըլլան Ս. Աթոռին Գերպոյ. Մերաս
Աթանասէ, որ հայ-կաթողիկէներու փոխա-
նորդն էր. վերաբարձելու համար նահա-
տակութեան այդ կարեւոր խնդիրը եւ յա-

qui m'a expliqué plus clairement les intentions de
Sa Sainteté m'ayant écrit d'en faire des procès
verbaux authentiques par la signature des catholiques
de toutes conditions qui en ont eu quelque connais-
sance: la sacrée congrégation ait donné en même
temps cette commission au Vicaire Patriarcal avec
une instruction de plus de vingt pages qu'il m'a
fait voir aujourd'hui; j'ay peut-être tort de m'en
plaindre mais il me paraît qu'on ne confond pas
aussi le protecteur avec le protégé. Si le Pape et la
Sacrée congrégation m'avaient écrit qu'on avait
chargé le Vicaire Patriarcal de ces employ et qu'on
me prioit de l'assister de ma protection, de mon
autorité, et des secours de ma chancellerie, je l'aurais
fait agréablement, cela convenait peut-être d'avantage
à un Ecclesiastique, qu'à un seculier; mais je ne
m'en mesleroy ni d'une manière, ni d'autre. (Հ.
Ռիոնտէլ — Une page Traz. pg. 176-177. Arch. Aff.
Etrang. Corresp. diplomat. Turquie. T. 46. p. 26).

(1) Mgr. Gallani laissé à son activité et à son
adresse personnelles, qu'étaient médiocres, hésita,
attendit et ne fit rien. Une page Traz. էջ 177.

առջ տանելու Դատը Երանացոյցման: Եր.
Կոմիտասի թոռը գործի կը լծուի, կը հա-
ւաքէ փաստաթղթեր՝ դուրս Մոնս. Ռովե-
րանի կը վաւերացնէ վրան աւելցնելով
երդուեալ վկայութիւններ մը եւ կը զրկէ
ամբողջ Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողո-
վին. բայց ո՞ր եւ է կանոնական հետեւանք
չ'ունենար այդ ձեռնարկն ալ: Ասպետ Կո-
միտաս Քէօմիւրեան վերոյիշեալ թոռը
մեր նահատակին կը խմբագրէ եւ կը հրա-
տարակէ կենսագրութիւնը իր մեծ հօր.
բայց կորսուած է այդ: Ուստի Դատաս-
տանական ամենահին վկայութիւնները Ե-
րանելոյն նահատակութենէն 60 եւ աւելի
տարիներ վերջը հաւաքուած են:

Դար մը յետոյ միայն, երբ Հայ — կաթ.
վերակաղմեալ նուիրապետութեան Եպիս-
կոպոսներ հաւաքուած էին ի Հռոմ, ձա-
րոնի 200 մարտիրոսներու երանացոյցման
հանդէսին առթիւ, 1867-ին, զիմում կ'ը-
նեն հաւաքական աղերսագրով մը Պիոս Թ.
Քահանայապետին, որ իր Առաքելական
ճոխութեամբ դոհացում տար Հայ կաթո-
լիկներու փափաքին՝ տեսնելու խորաննե-
րու վրայ իրենց Նահատակն ալ, որուն
հանդէպ բարեպաշտութիւնը միշտ աւելի
վառ էր եւ կը մնար մանաւանդ Կ. Պոլսոյ
մէջ: Պիոս Թ. անսալով Եպիսկոպոսներու
աղերսանքին կը հրամայէ Տարածման Հա-
ւատոյ Ժողովին ստանձնել այդ Դատին
հոգը: Բարեբախտաբար 1862-ի Սեպ. 2-ին
չնորհադրով մը, որուն նոյն Պիոս Թ. ան-
ձամբ ստորագրած էր, արտօնուած էր Տե-
ղեկատու Ատեանի գործ նկատել նոյն Ս.
Ժողովի քով մինչեւ այն օր հաւաքուած
ամէն վաւերաթղթեր: Այսպէս կարեւո-
րագոյն քայլ մը առնուած կ'ըլլայ եւ կը
դատուի գործը Ծիսից Ս. Ժողովի Ատեա-
նին առջեւ. փաստաբան կ'անուանուի հրո-
չակաւորն Ալիպրանտի, որ կը փարի գոր-
ծին մեծ խանդավառութեամբ: Ամէն ինչ
յոյս կու տար բարեյաջող եւ շուտափոյթ
ընթացքի ու ելքի Դատին, երբ վրայ կը
հասնին 1870-ի Հռոմի դէպքերը, որոնց
պատճառաւ քաղաքին մէջ գտնուած պաշ-
տօնատներու դիւաններէ կը փոխադրուին

խուճապով ապահովագոյն թաքստոցներու մէջ: Այսպէս մեր Երանելոյ դատական գործերն ալ թաղուած կը մնան մինչեւ 1906: Հայ — կաթ. պատրիարքներ ու եպիսկոպոսներ ամէն Սիւնհոգական հաւաքոյթի առթիւ, որ Նուիրապետութեան կենսունակ շրջանին յաճախ տեղի կ'ունենար, կը նորոգէին յանկերգի պէս իրենց աղերսագրերը ոտքի հանելու համար մը: Բաւիոյ դատը. սակայն ոչ մէկ գործնական ձեռնարկ չէր ըլլար:

Ըսուեցաւ մինչ այս՝ թէ Յիսուսեան Միաբանութիւնը, որ այս հռչակաւոր Նահատակի արժէքն ալ Արեւելքի իրենց Առաքելութեան գործի մէկ փառքը կը նկատէր՝ դատականութեան հէտք առնելու Երանացոյցման այնքան յառաջ տարուած ու ականաւոր գործը: Մարդկային այդ հաշիւը արթնցուց նախանձախնդրութիւնը Արհի. Ռուպեան Արք.ի, որ այն ատեն ձեռնադրիչ եպիսկոպոսն էր եւ Պատրիարքական գործակալ Հռոմի մէջ: Սա 30 տարի աշխատակցած էր Անտոն Պետրոս Թ. Հասունի Պոլսոյ եւ Հռոմի մէջ, հմուտ նուիրապետութեան պատմութեան եւ տեղեակ Հայ-կաթողիկէից բոլոր անցքերուն, ունէր ամէն պատրաստութիւն լրծուելու այդ գործին ալ: Ուստի 1906-ին երբ Պօղոս Պետրոս ԺԲ. Սապապեան Հռոմ եկաւ Ս. Գահի այցելութեան, նոյն Արհի. Ռուպեան ըմբռնել տուաւ թէ ամօթ պիտի ըլլար մեր Պատրիարքութեան թողուլ որ Նահատակի գործը օտարներ չաբունակէին՝ խլելով այսպէս փառքը Երանացոյցման, որուն ընթացքը յաջող ճամբու վրայ դրուած էր ժամանակին: Սապապեան Կաթ. Պատրիարք կը կատարէ կանոններէ պահանջուած գիմուսներ՝ ու ձեռակերպութիւններ, կ'անուանէ զԱրհի. Ռուպեան Խնդրարկու (Postulateur) այդ Դատին, կ'անուանէ նոր փաստարան մը եւ ահա կը վերսկսի Գործը գլխէն, վասնոր Արիպրանտի փաստարանին գրութիւնները եւ կատարած ուսումնասիրութիւնները չէին գտնուած: Անոնք կորսուած կը կարծուէին 1870-ի խուճապին առթիւ, ու երբ

հետապնդ աշխատութիւններէ վերջ Դատի ընթացքը հասած էր հոն, ուր Արիպրանտի բերած էր, ահա յանկարծ Ծիսից Ժողովի Դիւանէն երեւան կ'ելլեն անոնք: Արհի. Ռուպեանի մահը կրկին կը կասեցնէ գործը. Արհի. Գոյունեան Արք. որ յաջորդած էր անոր, կը մղէ զայն մինչեւ Introductio Causae Պաշտօնական սկզբնաւորութիւն Դատի, որ կարեւորագոյն փուլերէն մէկն է այդ Կանոնական Գործին, եւ ահա 1914-ի ընդհանուր պատերազմը վրայ դառնալով կը բերէր կոծն ու սուղը Արիպրանտի անհախառն Նահատակութեան, որուն գուցէ փառաբանութիւնն ըլլալով կը պահէր Նախախնամութիւնը անկէ վերջ ձեռք բերուած վճիռը Նահատակութեան: Եւ ահա թէ ինչպէս:

1921-ի Ս. Աթոռը ինձ կը յանձնէր անմիջական հոգը քարուքանդ եղած Հայկաթ. Պատրիարքութեան եւ թեմերու եւ նոյն իսկ Պատրիարքական Աթոռը ի հարկին աւելի ապահով տեղ փոխադրելու գործը: Հակառակ որ ծանրաբեռն էր ինքնին այդ պաշտօնը, նախադաւով սակայն որ Դաշնակից Պետութիւններու Թուրքիայէ հեռանալէ վերջ կրնար շատ աւելի դժուարին ըլլալ եւ գուցէ անկարելի Պոլսոյ մէջ տեղւոյն վրայ կատարել Առաքելական Դատաստանը, որ կը մնար վերջ տալու համար երկու տարիէ ի վեր քաջընտան գործին, վրաս առի աշխատանքը եւ կատարելով գիմուսներ ստացայ Առաքելական Փոխանորդի պաշտօնը առ այդ: Հրահանգները Ծիսից Ս. Ժողովին՝ տրուած 1921 տարուայ մարտ 18 թուականով, ունեցայ Յորանսական Դեսպանատան թղթատարի միջոցաւ Կ. Պոլիս հասնելէ շատ վերջ. այնպէս որ հազիւ կարելի եղաւ սկսիլ այդ Դատական գործը 1922-ի Ապրիլ 6-ին. ու երբ աւարտեցաւ 1923 Մայիս 13-ին Քէմալական զինուորներ սկսած էին տակաւ մտնել Պոլիս: Հետեւաբար իրաւամբ «Periculi plenates in hisce infidelium partibus» հեթանոսաբնակ այդ երկրին մէջ վտանգաւոր գործ մ'էր, որ կը ստանձնէր, մանաւանդ պեղումը գերեզմանին, որ լը-

րացուցիչ գործառնութիւն մը պիտի ըլլար այդ Դատին:

Կղերի ամէն դատակարգէ անգամ անուանեցի Ատեանին՝ բաշխելով գործերը զոյգ զոյգ անձերու, որպէսզի մէկուն բացակայութեան միւսը շարունակէր անընդհատ: Լսեցինք այսպէս վկաներ, կամ լաւ եւս իրաց տեղեակ ամէն դատակարգի անձեր, ու ի վերջոյ կատարեցինք պեղումը գերեզմանին եւ գտանք կմախք մը, որուն վրայ կը դառնայ այսօր հարցը, ուստի եւ այդ գործառնութեան մանրամասն տեղեկութիւն պիտի տամ, ստորեւ զննելով անոր մասին թեր ու գէժ փաստեր եւ եզրակացութիւն՝ որուն յանդամ էի այն ատեն:

Հանդիսաւոր փաղումը Առաքելական Դատաստանի կատարեցինք Սազը Աղաճի Ս. Աստուածածնի Եկեղեցւոյ մէջ 1923 մայիս 13-ին, եւ այդ առթիւ միւլթարութիւնն ունեցանք արձանագրելու գործոց մէջ Գաղթական Տիկնոջ մը վրայ նոյն պահուն կատարուած հրաշալի բժշկութիւն մը: Ամիսներ առաջ ալ ձեռքին մատները կծկուած էին դէպի թաթը, անդործածելի դարձնելով զայն. սաստիկ ցաւեր կ'ունենար ամէն անգամ որ բանալու փորձ ընէր: Այդ օր մեր Պատրիարքարանի Հիւպատոսարան ըսուած չէնք պատուհանէն (ոսարան ըսուած չէնք պատուհանէն) յաղթանքով ցած էինք զայն՝ դէպի եկեղեցւոյ բակը նայելով կը նշմարէ որ Եկեղեցի եկողներուն պատկերներ մը կը բաշխուէին, կը խնդրէ պատուհանէն որ իրեն ալ տրուի: Կոմիտաս Նահատակի պատկերն էր: Ձախ ձեռքով բռնած պատկերը իր ընկերներուն հետ կը զննէ եւ սրտէն կը բղխի ընել այս աղօթքը. «Եթէ իրօք սուրբ ես՝ բժշկէ աղօթքը. աւարտելուն՝ առանց ձեռքը»: աղօթքը աւարտելուն՝ անդադարաւորաւ ալ թաթովն է որ կուտայ պատկերը իր քովը գտնուողներուն: Խնդրած չորհրդը ընդունած եւ աղատօրէն սկսած էր գործածել հիւանդ ձեռքը, որուն մատները կը շարժէին աղատօրէն:

Նոյն տարին Հռոմ տարի Առաք. Դատաստանի ամբողջ թղթածրարը հայերէն զրուած ստուար հատորի մը մէջ: Հոն ան-

ճամբ թարգմանեցի լատիներէն լեզուի եւ ընդօրինակողի մը օժանդակութեամբ կազմեցի լատիներէն բնագիրն ալ՝ աւելցնելով անոր իբրեւ յաւելում՝ Տարածման Հաւատոյ Դիւանէն գտնուած նոր վաւերացումներ, որոնց մէկուն վրայ պիտի անդադարանաք յատկապէս: Ամէն ինչ կազմելով այսպէս՝ Հայերէն եւ Լատին բնագիրը Առաք. Դատաստանի յանձնեցի Ծիսից Ս. Ժողովի Երանացոյցման բաժնին, որուն մօտ գործը հետապնդելու համար իբրեւ Առաք. Այցելու Պատրիարքութեան անուանեցի նոր Խնդրարկու Գերպ. Տէր Արքահամեան Սարգիս Վ: Աւարտած էր այսպէս դատաւորի գործս, որ պիտի պըսակուէր 1929-ի Յունիս 23-ին աշխարհի մեծագոյն Եկեղեցւոյ մէջ յաղթական հանդիսիւր Երանացոյցման:

Այդ առթիւ սովորութիւն է նուիրել Ս. Քահանայապետին նոր Երանելոյն մէկ մասունքը. կտրելի չեղաւ ընել այդ. չկար մէջտեղ վաւերացեալ մասունք մը բռն իսկ մարմնոյն, Պալլադի Գերեզմանին մէջ գտնուած կմախքը վէճի նիւթ դարձած էր եւ պէտք ունէր փաստացի լուսարանութեան մը Ատեանական ընթացքով: Կը մնայ ցայսօր այդ վէճի տակ. մնալու է այդպէս: Թողնուի որ ուր անկ է Ատեանական ընթացքով վճռել հարցը, ես կը խորհիմ կարենալ տալ պատմական նոյնքան փաստացի լուսարանութիւն մը, որուն համար բարեբախտաբար պահած եմ քովս Երանացոյցման գործերէ քաղած ծանօթութիւններ եւ մանաւանդ Առաքելական Դատաստանի մէջ շիրմին եւ հոն գտնուած կմախքի մասին գործառնութիւններու վաւերացումներ ընդօրինակուած, ու յատկապէս ծանրակշիռ Տեղեկագրութիւնը գործը կը Մոնս. Կալլանի 1707 Նոյ. 29-ին:

Այժմէն ըսեմ, իմ համոզումս է որ Պալլադի Գերեզմանոցի Երանելոյն շիրմին մէջ գտնուած կմախքը իրական մասունքն ըլլալու է մեր Նահատակին. կ'արժէ որ Եկեղեցական Իշխանութիւնը պաշտամունքի զննէ, որպէսզի Աստուած ալ հաստատէ ու վաւերացնէ զայն հրաշքներով:

(Շարունակելի)

ՅՈՎ. ԱՐԲԵՊՍ. ՆԱԶԵԱՆ